

«ДАЛА» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІ

Исимова Назерке Утепбергеновна

nazerkeisimova@gmail.com

6B02301 – «Аударма және аударматану» білім бағдарламасының 4 курс студенті

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ, Қазақстан

Республикасы

Ғылыми жетекшісі, магистр, аға оқытушы- **Мустағалиева Г.С**

Ежелгі заманнан бері қазақтар мәдениетіндегі кеңістік шексіз «дала» кеңістігінің ерекшеліктерін көрсете отырып, маңызды орынға ие болды. Дала қазақтарының көшпелі өмір салты мен дәстүрлі өмір салты, географиялық орналасуы және басқа да көптеген факторлар қазақтың ұлттық дәстүрлі мәдениетінің бір бөлігі болып табылады. Дәстүрлі қазақ мәдениетіндегі жетекші кеңістіктік бейнесі-шартты түрде «дала» деп белгіленген шексіз көлденең жазықтық. Бұл Еуразияның шексіз созылып жатқан «дала» кеңістігінің көрінісі. Көшпелі қазақ үшін кеңістік – бұл аспан астындағы барлық нәрсе, ол шексіз, кең яғни кеңістік-бұл қоршаған әлем: *дала* (степь), *шөл* (пустыня), *айдала* (безлюдное пространство), *алаң* (поляна), *шөлейт* (полупустыня), *алқап* (долина / лощина), *жазық* (равнина), *түз* (поле), *шабыңдық* (луг)» [1, 11].

Даланың қызықты бейнесін біз Ж.К. Қаракөзова және М.Ш. Хасанова еңбектерінен табамыз. Көшпелі қазақ үшін айналадағы барлық жер өз осінің айналасында айналатын үлкен шар. Дала тұрғындарының көшпелі өмір салты әлем туралы кеңістіктік идеяларды қалыптастырды. Кез-келген көшпенділер үшін ең маңызды кәсіп мал шаруашылығы, олардың жануарлармен ерекше байланысы болды. Көшпелілер көптеген ғасырлар бойы ұстанған нақты жоспар бойынша жүрді және төрт түрге бөлінді: жаз, күз, қыс және көктем, жыл мезгілдері сияқты. Кез келген қазақ үшін туған үй – шексіз және шексіз дала (*степь*). Қазақтың тұрғын үйі (*киіз үй, юрта*) Дала орталық орын болып саналды.

Осылайша, қазақтар мәдениетіндегі дәстүрлі кеңістіктік дүниетаным даладан бастау алады. Тұрақты қозғалысқа ұмтылу, көшпелі өмір салты, өз аумағын игеру үшін күрес – мұның бәрі айналадағы кеңістікті түсінуге ерекше із қалдырды. Қазақ кеңістіктік шекараларды түсінуге негізделген дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды, эпостар мен аңыздарды, халық фольклорын, табынушылық пен ислам руханиятын бейнелейтін лексикалық компоненттер бар деп айтуға болады. Бұл зерттеушілерге халықтардың фольклорлық тілдік әлем картасын оқшаулауға және зерттеуге негіз берді.

Сонымен, «дала» лексико семантикалық кеңістік дала кеңістігінің номинациялары-зат есімдерін бөліп көрсетуге болады. Бұл лексико семантикалық кеңістік ядросы *дала* (*степь*) сөзін құрайды. Ядролық бөлікке жақын дифференциалды тұқымдардың минималды жиынтығымен ерекшеленетін зат есімдер бар: *өріс*, *орманды дала*, *шалғын*, *жыра*, *жазық*, және т. б. Қазақ классигі Мұхтар Әуезовтің көркем шығармалары мен олардың орыс тіліндегі аудармаларының мысалында біз семантикалық қатынастарды талдап, «дала» лексико семантикалық кеңістік ішіндегі ядролық және перифериялық аймақтарды бөліп көрсете аламыз.

Лингвистикалық терминдер сөздігінде біз келесі анықтаманы табамыз: семантикалық өрістің ядросы жалпы семамен (гиперсема) ұсынылған, мұнда өрістің гиперсемасы өрісті орналастыруды ұйымдастыратын жоғары ретті семантикалық компонент болып табылады. Осылайша, лексема, бұл негізгі идеяны білдіреді және лексико семантикалық кеңістік өзегін құрайды. Ең алдымен, «дала» терминінің мағынасын белгілеуіміз керек.

Қазақ тіліндегі «дала» сөзі тұрғын үйден тыс орналасқан барлық кеңістікті білдіреді; ол *шексіз*, *қисапсыз*, *өлшеусіз*, *сансыз*, *кең*. Қазақ-орыс сөздігінде «дала»- «степь; поле;

открытое место»; *жазық дала* – «равнинная степь»; *кеңдала* – «бескрайняя степь»; *мидай дала* – «широкая степь».

М.Әуезовтің *дала сөзін, сондай-ақ дала, даланың, степь, степной* пайдаланған: «*Даланың көнілсіз ұзақ жолында қажып келе жатқан керуенге Арқалық алыстан көрініп, дәмелендіріп тұрады*» [3, 235]. Шығарманы орыс тіліне аударған: «*Дорога степная, унылая, голая, и Аркалык издалека бросался в глаза*». «*Алдымен күндіз мазаңыз суық пен қара басқан елсіз даладан құтылған болу керек*». Орыс тіліне аударылған: «...*если хозяйские овцы под вечер благополучно пригнаны из безлюдной ветреной степи и можно разогнуть у очага натруженную спину..*».

Белгілі қазақ жазушысы М. Әуезов өз шығармаларында «дала» лексико-семантикалық кеңістік құрамына кіретін лексикалық бірліктерді жиі пайдаланады, сол арқылы оның семантикалық шекарасын кеңейтеді. Автордың көркем шығармаларын талдай отырып, біз *дала* лексемасы өрістің өзегі деген қорытындыға келеміз, кейіпкерлердің өмірінде жиі кездеседі, *дала* аймағын сипаттау үшін экспрессивтілік пен жандылық береді.

Кез-келген қазақтың *далада* танысуы әрдайым руға (род) *жататындығы туралы басты сұрақтан басталады*. Осылайша, бір ауылдан келген адамдар жиі туыс болды: «*Сол кезде Күшікбай ауырып жыр дегенді естіп, талайдан өшін ата алмай жүргеннің жүргені Уақтың бір батыры жауынның жанын ауыртпақ болып, белдеуде байлаулы тұрғанқызыл үздік деген атын тал түсте тартып алып кетіпті*» [3,237]. «*Об этом прознал его давний соперник из рода уак и сказал себе: пришла моя пора!*».

Даланың табиғи бейнесін қалыптастыратын маңызды фактор-семантикалық кеңістік. Өрістің ядросын және ядролық аймаққа қатысты барлық лексемаларды зерттей отырып, біз полисемантикалық «дала» сөзінің мағыналарын анықтадық. Осылайша, ядромен байланыс осы лексико-семантикалық кеңістікте жиі кездесетін бірліктерді орталық аймаққа жатқызуға мүмкіндік береді. Олар қазақ жазушысы М.Әуезовтің шығармаларындағы «дала» лексемасының басты маңызын көрсетеді. Бұл олардың бір жалпы белгісін – «дала» тақырыбына жататындығын көрсетеді. Демек, лексико-семантикалық кеңістіктің негізгі функциясы-бұл шындық сегменті мен онымен байланысты анықтамалардың дұрыс лексикалық көрінісі.

Кең мағынада семантикалық кеңістік перифериясы бір нәрсенің сыртқы немесе шеткі бөлігін білдіреді. М. Әуезов шығармашылығындағы Қазақстанның *дала* табиғаты туралы жеке шығармаларды зерттедік, онда жазушы табиғаттың адаммен ішкі байланысына үлкен мән береді.

Предикативті құрылымдардың құрамында «дала» зат есімі жиі біріктіріледі:

- *даланың* жай-күйін білдіретін етістіктермен: *тартылу* (высыхать, засыхать), *жарқырау* (сиять, блестеть), *даулдату* (жарко гореть, сильно гореть), *бұрқырату* (бурно течь, переливаться через берега), *күн батты* (солнце зашло), *таң атты* (расвело), *қараңғы болу* (темнеть), *құлпыру* (переливаться всеми цветами), *өртену* (сгорать, загораться) және т. б.

- *ауа райы* құбылыстарының жай-күйін білдіретін етістіктермен: *бұлттану* (покрываться облаками), *құм борағыту* (непрерывно дуть, бушевать), *борағыту* (непрерывно дуть, бешевать), *жаңбыр жауу* (идет дождь), *қар жауу* (идет снег), *күн күркіреу* (гремять, грохотать), *найзағай ойнау* (разразилась молния), *жел соғу* (дует ветер), *тұман түсті* (опустился туман) және т. б.

- «дыбыс» семантикалық компоненті бар етістіктермен: *арқырау* (громко ржать о жеребце), *сайрау* (щебетать), *су сылдырлату* (журчать), *сыбдырлау* (листва шелестит), *шулау* (шумит), *долы өзен* (бушующая река) және т. б.

«*Арқыраған семіз, сұлу асауларды мінген жас жігіттер үйіріне қарай жұлқынып...*» («*Қаралы сұлу*»)/«*Жеребцы плясали, заливались ржанием, рвались к табуну*» («*Красавица в трауре*»); «*Енді тыңдады: елсіз таудың ішінде, иесіз қоныста мәңгі жарастық жыршысы – кішкене бұлбұл сайрайды*» («*Қаралы сұлу*»)/«*Свистнул соловей, прочищая горло. Еще свистнул и затрещал, зацелкал хлестко, подобно маленькому кнуту*»

(«Красавица в трауре»).

«Адамның даладағы әрекеті» мағынасындағы етістіктер жиі кездеседі *мал бағу* (пасти скот), *аңшылыққа шығу* (заниматься охотой), *демалу* (отдыхать), *жүру* (ходить), *атқа міну* (садиться верхом на лошадь), *саяхаттану* (путешествовать), *сиыр сауу* (доить), *шабу* (скакать, бежать), *көшу* (кочевать), *егу* (сажать), *айдау* (гнать, перегонять скот) и др. «Арқыраған семіз, сұлу асауларды мінген жас жігіттер үйіріне қарай жұлқынып, аласұрып жер сүзген айғырларын құттырып-ойнақшытып келіп, қалың жылқыны дүрілдетіп, желдіріп айдайды» («Қаралы сұлу»)/«А парни то и дело пускали их вскачь, с гиком, свистом налетали на табун, подгоняя его» («Красавица в трауре»).

«Дала» лексика семантикалық өріс нәтижесінде келесі лексемалар заңды түрде ажыратылады:

1) наименования растений и животных степи: *қасқыр* (волк), *қоян* (заяц), *ат* (конь), *шөп* (трава), *қараған* (караганник), *қайың* (береза), *ши* (чий – песчаный тростник), *бұлбұл* (соловей), *түйе* (верблюд), *қой* (овца), *лақ* (козел) және т.б.;

2) дала көлігінің атаулары: *арба* (повозка), *нәуеске* (коляска), *көлік* (машина), *ат* (конь), *түйе* (верблюд) және т. б.;

3) дала кәсіптерінің атаулары: *қойшы* (чабан), *жылқышы* (табунщик), *болыс* (волостной правитель), *биеші* (доилщик кобылиц) және т. б.;

4) спорт түрлерінің атаулары: *қыз қуу* (догони девушку – национальная конная спортивная игра), *көкпар* (кокпар / козлодрание – национальная конная спортивная игра), *байға* (байга – конное состязание наездников)

5) даладағы климат жай-күйінің атаулары: *боран* (буран), *жаңбыр* (дождь), *аяз* (мороз), *аптап* (зной), *ыстық* (жара) және т. б.;

• іс жүргізу мәні бар: даладағы адамдардың іс-әрекеттерін белгілеу: *шабу* (скакать), *аң аулу* (охотиться), *көшу* (кочевать) және т. б.; адъективті мәні бар: *ойпатты* (низменная), *қыратты* (холмистая), *таулы* (горная), *сор жер* (солончаковая) және т. б.;

2) *түс сипаттамасының атаулары*: *жасыл* (зеленая), *сары* (желтая), *көгілдір* (голубоватая) және т. б.

Дала тақырыбына байланысты көптеген сөздердің орыс және ағылшын тілдерінің сөздіктерінде жазылған аудармасы бар.

Белгілі лингвист Л.С. Бархударовтың анықтамасы бойынша лексикалық-семантикалық өрісінің бірліктеріне мыналар жатады: басқа тілдің лексикалық бірліктері арасында толық немесе ішінара баламалары жоқ тілдердің бірінің сөздері мен тұрақты тіркестері.

Көбінесе шет тілдеріндегі мәтіндермен жұмыс істеу кезінде аудармашы мәдениет пен тілдегі айырмашылықтарға байланысты шет тілдерінің ерекшеліктерін беруде қиындықтарға тап болады. Көбінесе мұндай лексикаға этномәдени сөздер немесе реалиилер жатады (ұлттық тағамдардың, сусындардың, қарулардың, құралдар мен киімдердің атаулары, кәсіпқойлықтар және т. б.) аудармашы делдал ретінде осындай бірліктерді аудару кезінде белгілі бір мағынаны таңдауда өте мұқият болу керек және тілдегі, мәдениеттегі, тіпті этнопсихологиядағы айырмашылықтарға назар аудару керек. Осы саланың көптеген мамандары аудармамен жұмыс істеу кезінде ең бастысы этномәдени факторларды негізгілердің бірі ретінде есепке алу екенін атап көрсетеді. Демек эквиваленті жоқ лексика – бұл объектілерді, процестерді немесе құбылыстарды белгілеу үшін тиісті атаулары жоқ тіл бірліктері. Сондықтан сөзге баламалардың болмауы бұл сөзді аудару немесе негізгі мағынаны жеткізу мүмкін емес дегенді білдірмейді, тек бұрыннан бар сөздердің жаңа мағыналары мен анықтамаларын үнемі беру қажеттілігін көрсетеді. Сондықтан кез-келген сөзді кем дегенде сипаттамалық аударманың көмегімен аударуға болады. Эквиваленті жоқ лексиканың басқа тілге беру кезінде қиындықтар туындайды және олар ондағы эквивалент пен қаражаттың болмауымен байланысты оған қосымша реңк беретін мәдени дәмнің берілуі. Тілге тән лексемаларды зерттеу, ең болмағанда, эквиваленті жоқ лексиканың маңызды фрагменттерін және оларды білдіретін лексика семантикалық өрісті модельдеуге

мүмкіндік береді.

Көркемдік контексттерді талдағаннан кейін біз тағы бір эквиваленті жоқ лексиканың шындығына тап болдық. Сонымен О.С.Ахманова белгілі бір елдің мемлекеттік құрылымы, халықтың тарихы мен мәдениеті, осы тілде сөйлейтіндердің тілдік байланыстары сияқты шындықты осы тілде көрініс табуы тұрғысынан зерттеу экстралингвистиканың пәндік саласына жатады.[2,600]. В.С.Слепович мәдени және лингвистикалық деп бөле отырып, оларға тілде көрінетін өмір мен ойлау ерекшеліктері кіретінін атап өтті. Мәдени және лингвистикалық шындықтағы айырмашылықтар орыс тілінде (қазақ тілінде) ағылшын тілінде жоқ ұғымдар мен сөздер бар, ал керісінше, ағылшын тілінде орыс (қазақ) тілінде жоқ ұғымдар мен сөздер бар екендігінде көрінеді.

Бұл лексикалық бірлік ағылшын тіліндегі аудармада *place of honor, the red corner of the yurt*: «Бақтығұл үндемей жай қозғалып, есік алдына жайылған шырпы отыннан аттап өтіп, *төрге қарай шырқы*» ("*Қараиш-Қараиш оқығасы*") сөз тіркестері түрінде ұсынылған!"*ол қадаммен аяқталды the bundle of brush wood at the threshold, entered the yurt and with a grunt sat down in the master 's place at the wall opposite the entrance. That was the place of honor, the "red corner" of the yurt*» («Gunshot at the pass»). «*Қонақтар киімдерінің қалған қарын қағып, төрге шығып отырған соң, асжаулық әкелгізді*» («Қорғансыздың күні»). «*Having brushed the snow from their robes, the quests made their way to the commanding heights of the chests and place of honour*».

Қазақ тіліндегі көркем контекст фрагменттерінің ағылшын тіліне аудармаларын талдау бізге эквивалентсіз лексика мағынасын, мағынасын берудің әртүрлі тәсілдерін көрсетеді: транскрипция, транслитерация, сипаттама, калька, функционалдық аналог, контекстік аударма, ауыстыру. Барлық тілдік нюанстар мен көркем образдарды максималды түрде жеткізу үшін тек бір аударма техникасымен шектелуге болмайды. Көп жағдайда тек бір әдісті қолдану сөздің этномәдени құндылығын жоғалтуға әкелді, оның ұлттық дәмі жоғалды.

«Дала» – «степь», «земля» лексико семантикалық өріс ядролық ұғымдарының тікелей және тығыз байланысы туралы бірнеше рет атап өттік, өйткені біріншісі екіншісін қамтиды. Алайда, бұл қатынастар орыстар мен қазақтардың тілдік қарым қатынас мәдениеті-де әртүрлі. Орыс тіл мәдениеті - біріншіден, бұл белгілі бір аймақтың жері, оның табиғаты міндетті түрде сипатталған. Салыстыру үшін Шолоховтың Дон даласын немесе Чеховтың Приазовск даласын еске түсіру жеткілікті. Сонымен, Шолохов казактарының санасындағы дала Отанымен байланысты, дала-оның тамыры, тұқымы, отбасы және өмірі. Чехов даласында Дала кеңістігінің бейнесін өзгертетін бейнелер мен олардың вербализациясы жоқ, даланың әмбебап кеңістігінде адамның қайғылы жағдайымен байланысты жалғыздық, сағыныш мотивін тудыратын динамика жоқ.

Қазақ көркем шығармаларында дала кеңістігі уақытпен, адам өмірінің өткен жылдарымен салыстырылады. Мысалы, көптеген мысалдар-қазақтар үшін қасиетті мағынасы маңызды жерлеу рәсімдерін сипаттау.

Орыс адамы үшін дала ерекше рухани рахат сыйлайтын кеңістік пен еркіндікпен көбірек байланысты. (дала сөзінің ассоциативті өрісі, оның ішінде ассоциациялар *широкая; кругом; ... да степь кругом; трава; голая, ковыль, простор; бескрайняя, большая, поле, раздольная, украинская; бесконечная, беспредельная, вольная, кони, красивая, необъятная*). Дала орыс тіліне психологиялық тұрғыдан әсер етеді, ал қазақ үшін – бұл дала-ауа, дала-адам, дала-табиғат, дала-су сияқты құндылық-семантикалық мағыналарды сіңіретін өмір философиясы. Орыс дала пейзажына жел, шөптер, құстар, адам бейнелері кіреді ал қазақ дала пейзажына желдің, көшпенділердің, жылқылардың, тұрмыстық заттардың бейнелері кіреді; орыс даласының бейнесі кеңістіктің мотивтерімен байланысты және қазақ даласының бейнесі кеңдік пен көшпенділік мотивтерімен байланысты.

Орыс және қазақ тілдерінің лексикалық - семантикалық салаларын салыстырмалы талдауға ең алдымен, соңғы уақытта белсенді дамып келе жатқан тілдер мен мәдениеттердің өзара әрекеттесуімен, сондай-ақ Ресей мен Қазақстан халықтарының өзара

қарым-қатынасымен байланысты әлеуметтік құбылыстардың нақты саласына деген шынайы қызығушылықтан туындайды. Тіл-кез-келген ұлттың маңызды байланысы. Басқа халықтың мәдениетімен танысу тарихты, географияны, экономиканы, рухани мәдениетті зерттеуді, сондай-ақ әлемге осы мәдениеттің иелерінің көзімен қарауға тырысуды білдіреді. Мұның бәрі осы ұлт өкілдері сөйлейтін тілді үйренудің арқасында мүмкін болады. Мұндай байланыстың нәтижесі-қазіргі әлеуметтанушылар мен этнологтар оларды жақындастыру, аккультурация және интеркультурация процестерін екіұшты түсіндіретін тілдер мен мәдениеттердің өзара әсері. Олардың кейбіреулері мәдениеттерге жеке басын жоғалтуға, әлсіреуге және тіпті жас ұрпақтың ұлттық-мәдени бірегейлік сезімін жоғалтуға қауіп төндіреді.

Әр түрлі лексикографиялық басылымдарда тілдік материалды ұйымдастыру, оған сүйене отырып, сөйлеу өндірісін ескере отырып, сөздік пен мәтіннің арақатынасы мәселесін табиғи түрде алға тартады. Осыған байланысты орыс, қазақ және ағылшын тілдеріндегі салыстырылатын көркем мәтіндер құрылымында «дала» лексико семантикалық өрісінің жұмыс істеу ерекшеліктерін зерделеу маңызды болып көрінеді. Орыс үшін де, қазақ халқы үшін де дала ерекше маңызға ие. Дала осы екі туысқан халықтың ұлттық мәдениетінде көрініс табады, ол жазушыларды, ақындар мен музыканттарды өз шығармаларын жасауға шабыттандырады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бектұрова Ж.Б. орыс және қазақ тілдеріндегі «кеңістік» функционалдық-семантикалық өрісі//лингвомәдени тұрғыдан салыстыру: жоғары оқу орындары арасындағы ғылыми мақалалар жинағы. - Алматы: АМУ им. Абай, 1999. - Б. 6-13.
2. Ахманова А.С. лингвистикалық терминдер сөздігі.- М.: Кеңес энциклопедиясы, 1981. - 698 Б.
3. Әуезов М. Қилы заман. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Жазушылар, 1975. – 384 б.
4. Бархударов Л.С. Тіл және аударма: жалпы және жеке аударма теориясының мәселелері / Л. С.Бархударов – М.: Халықаралық қатынастар, 1975. – 240 б.
5. Бахралинова А.Ж. Әлемнің қазақ тілдік бейнесін кеңістіктік параметрлеу / / Кемерово мемлекеттік университетінің хабаршысы. – 2013. – № 2 (542). – Т.1. – 174-177 ББ.
6. Әуезов М. әңгімелер мен әңгімелер. Қазақ тілінен аударма / М. Әуезов. - Алматы: Жалын, 1984. - 512 б.